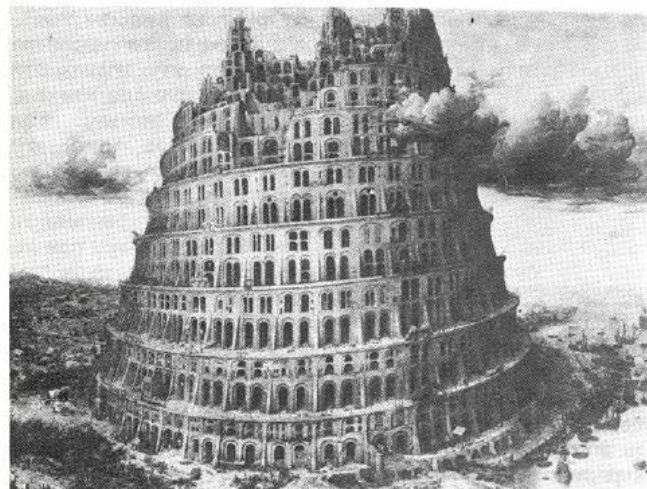

שפה וזהות לאומית

מגדל בבל

עצרת האו"ם
זיהוי בין לשון לבין עם

מעוז עזריהו*

- בעידן הלאומיות
השפה אינה עוד רק
מכשיר לתקשורת בין-
אישית, כי אם גם סמל
לביטוי הזהות הלאומית.
- השפה מתעצבת
כחלק מתהליך תכנונה
של אומה, כאשר שפה
לאומית משמשת גורם
מאחד ומפריד כאחד.
- שפה לאומית אותנ-
טית ניתן למצוא דווקא
בשולי הקהילה,
המיועדת לחזור ולהיות
אומה מודעת לזהותה.
- לקונפליקטים לאר-
מיים הייתה השפעה
מרחיקת-לכת על השפה
הלאומית.
- טיהורה של שפה
מיסודות בינלאומיים
משמש חלק מיצירת
תרבות לאומית, אך יש
לכך גם היבט של יצירת
מחסומים במעבר
החופשי של ידע בין
חברות שונות.

* ד"ר, בית הספר למדעי התרבות, אוניברסיטת
תל אביב.

"הנני מביא עליכם גוי ממרחק בית ישראל נאום ה', גוי איתן הוא גוי מעולם הוא גוי לא תדע לשונו ולא תשמע מה ידבר" (ירמיהו ה', ט"ו).

בעידן הלאומיות השפה אינה עוד רק המכשיר לתקשורת בין-אישית, הכלי להעברת מידע, תחושות ורגשות, אלא סמל טעון בזכות עצמו: השפה כביטוי של הזהות הלאומית, של המיוחד בקבוצה הלאומית, הדוברת אותה ושל המיוחד אותה, השפה כביטוי העליון של התרבות הלאומית, של השתקפות רוח העם, של עברו ושל גדולתו. השפה אינה "רק" אמצעי פונקציונלי אלא נושא טעון במשמעויות סימבוליות. בנייתה של אומה – או "תחייתה" הלאומית – מתבטאת בראש ובראשונה בהחייאתה של הלשון הלאומית, בטיהורה מהשפעות זרות, בשמירתה המתמדת מפני כניסתם של אלמנטים זרים, שיטמאו רחמנא ליצלן את מקדש הגניוס הלאומי הבא לידי ביטוי באוסף המלים, כללי הדקדוק, התחביר והכתיבה, שהם – כמיכלול – מגדירים את השפה. גדולתה של שפה היא ביטוי לגדולתה של אומה – ולהיפך: קריטריון מוכר לגדולתה של אומה הוא עוביו של המילון, כשדלותו של זה היא השתקפות חידלונה של האומה, שמילון זה מייצג אותה.

עיצוב השפה כחלק מתהליך תיכנון אומה

הזיהוי בין לשון לבין עם הוא קדום, וסיפור מגדל בבל נותן הסבר מיתולוגי לריבוי הלשונות ולריבוי העממים המדברים לשונות אלה. בתנ"ך, למשל, לשון ועם הם ביטויים חליפיים: הלשון נתפשת כזהה לעם – ולהיפך: לכל עם יש לשונו-שלו, כשלשון זו היא המייחדת אותו ולמעשה עושה אותו לעם. הקשר

היחיד והחדש-שמעי נראה לכולנו חלק מהסדר הטבעי של הדברים. מה יותר טבעי מאשר הזיהוי בין גרמנית לבין גרמניה, בין צרפתית לבין צרפת, בין איטלקית לבין איטליה, בין ספרדית לבין ספרד??

אך הדוגמאות שצוינו, לכאורה כל כך מובנות מאליהן וברורות, אינן כה פשוטות – וכפי שמתברר הן גם לא כל כך נכונות. צרפתית, למשל, היא שפה רשמית בבלגיה ובשווייץ; גרמנית היא שפת המדינה בגרמניה המערבית והמזרחית – אך גם בארצות סטריה ושפתו של הרוב בשווייץ; בשווייץ, למרבית הפליאה, אין מדבר רים שווייצרית – ובישראל אין מדבר רים ישראלי. ספרדית מדברים גם בארגנטינה, במכסיקו, בפרו, בפנמה ובאקוודור, וחוף מברזיל – בכל מדינות אמריקה הלטינית; בספרד, לעומת זאת, נאבקו הקטלנים על זכותם לדבר קטלנית, והבאסקים – על זכותם לדבר באסקית, והם עסוקים בטיפוח מתמיד של שפתם אל מול הספרדית הקאסטיילאנית, שהיא שפת המדינה שם. איטלקית, כפי שהיא מוכרת כיום, הייתה שפתו של מיעוט קטן בעת איחודה של איטליה במחצית המאה ה-19, וכפי שמתברר, למדו במאה ה-19 צרפתים רבים את השפה הצרפתית רק בבתי-הספר. בבית דיברו לשון אחרת, היא הניב המקומי של המחוז; נער מטולוז למד צרפתית בבית-ספר כשם שנער ישראלי לומד בו אנגלית: ההיכרות עם השפה הייתה הכרחית לקידום חברתי. אך הצרפתי מן הפרובינציה אינו נפטר מן ההיגוי האופייני, שזיהה את מקום לידתו, גם אם עבר להתייגור במקום אחר. וזו הייתה הסיבה לקשיים שהיו לקצינים הצרפתים עם מגויסי החובה באזורים רבים, כאשר לא הבינו את הפקודות. האימון הצבאי בצבא הצרפתי דרש, קודם כל, את לימוד השפה הצרפתית – לכאורה שפת-האם של כל הצרפתים! הדימוי של השפה כמרכיב בלתי נפרד של הזהות הלאומית הוא דימוי אירופי, שנוצר והתפתח החל משלהי המאה ה-18, והוא קשור ישירות להתפתחות התופעה שהטביעה את

חותמה על העולם כולו: הלאומיות המודרנית. הקשר בין האומה המתעוררת לבין השפה הייחודית הוא דגם אירופי, שהטביע את חותמו על התבנית האוניברסלית, והלאומיות היא תופעה מודרנית בניגוד למיתולוגיה הלאומית, המחפשת את שורשיה של האומה בעבר הרחוק, כותבת בהתאמה היסטוריה לאומית וממציאה תרבות לאומית. לא האומה היא שמביאה את הלאומיות, אלא הלאומיות היא שממציאה את האומה – לעיתים יש מאין, לעיתים מחומרים שחלקם היו מצויים וניתנים לשיחזור ולמיחזור. לכל מי שחונך במוסדות החינוך של מדינה לאומית מודרנית ניראים הדברים ככפירה-בעיקר, אולם בדיקה היסטורית, ולו הפשוטה ביותר, מגלה, כי הלאומיות היא אכן תופעה מודרנית, וכי העלאתה על נס של הלשון הלאומית כביטוי וכתשקיף לרוחה של האומה אינה אלא חלק בלתי-נפרד של תהליכי בניית האומה. צמית הונגרי, שדיבר הונגרית בכפרו הקטן בראשית המאה ה-19, לא היה מודע כלל לכך שהוא מגלם בשיח חותמו עם בני כפרו את רוחה של האומה המדיארית. הוא ידע, לעומת זאת, שאדוניו מדבר גרמנית. איכר גרמני או רוסי במאה ה-18 לא ידע באותה מידה, כי הוא נושא על כתפיו הצרות את נטל התרבות הלאומית. ייתכן מאוד שלא ידע, כי בחצר הפרוסית במוטסדס או בחצר הרוסית בסט. פטרסבורג דיברו צרפתית, היא שפת התרבות של התקופה ("מלחמה ושלום" של טולסטוי הוא תשקיף נפלא של התפקיד, שמילאה הצרפתית בקרב האצולה הרוסית, אשר לגביה הייתה השפה הרוסית, שפת האיכרים, התגלמות הברבריות, שפה שלא ניתן לבטא בה רגשות מעודנים ורעיונות נשגבים). עד עלייתה של הלאומיות כדגם השולט הייתה השפה הקו המפריד בין מעמדות חברתיים ובין האדם הפשוט לבין כתב-היד, שנכתבו בשפה הלטינית שאותה לא הבין. רק לאחר שנוצר הזיהוי בין שפה לבין אומה החל תהליך ההפרדה: במחצית המאה ה-19 דיברו כל השחקנים בתיאטרוני בודפשט בשפה

הגרמנית. בסוף המאה הוצגו כל המוח זות בהונגריה, שרק עשרות שנים קודם לכן לא נחשבה כלל ועיקר לכלי יאה לביטויים תרבותיים כה נעלים כמו מחזות, שירה או ספרות. באמצע המאה הייתה הגרמנית שפתם של המעמדות העליונים, ללא קשר למוצאם האתני; בסוף המאה זוהתה הגרמנית כשפתם של האוסטרים המשעבדים: ההפרדה לא הייתה עוד בין מעמדות חברתיים, אלא בין שתי קבוצות לאומיות.

הטענה המרכזית כאן היא, כי עיצובה של שפה לאומית הוא חלק בלתי-נפרד מתהליכי תיכנון תרבות, המאפיינים את הלאומיות המודרנית. המיתולוגיה הלאומית מתארת בלשון נלהבת את תהליכי התחייה של השפה הלאומית, שכמעט ונכחדה כחלק מתהליך תחייתה של האומה – אך התהליך אינו כה רומנטי. לא השפה היא שקבעה את האומה, אלא צרכיהם של בני האומה הם שקבעו את השפה – ובהתאמה את האומה. מדובר בתהליכים מודעים של תיכנון ושל בחירה, של מניפולציה מודעת, כשהתוצאה מתבטאת במספר הצלחות מצלצלות – כמו העברית, שבה נכתבות מלים אלה – אך גם בכשלוש נות, שאיש אינו מכיר, כמו שפות שנעלמו בטרם נולדו, בעצם, יחד עם העמים "שלהן", שגם הם ירדו מעל בימת ההיסטוריה. עוד לפני שעלו עליה. האם מישהו שמע פעם על אילירית ובהתאמה על העם האילירי? ובכן, במאה ה-19 נעשה ניסיון ליצור אומה סרבית כלל-בלקנית בשם האומה האילירית, ששפתה, כמובן, תהיה אילירית (איליריה, אגב, היה שמה של הפרובינציה הרומאית בבלקן); השפה "אותרה" – אך בינתיים שקע הרעיון לאחד את כל העמים הסלביים בבלקן לאומה אחת. גילגול מאוחר וחלקי של הרעיון הוא הפרדציה היוגוסלווית, שבה דובר כל אחד מהעמים את שפתו הנפרדת. בנייתה של אומה נעשית בשתי תבניות נפרדות: הדגם הפוסט-קולוניאלי אינו דורש "אומה" קיימת (אם כי קיומה של זאת יכול להיות רצוי ביותר), אלא יחידה

צילום: נועם ערמון

קצין צבא צרפתי
האימון הצבאי דרש גם את לימוד השפה

טריטוריאליזם אדמיניסטרטיבי כי נושא האומה הנבנית בתהליך ההד קולוניזציה. התבנית האירופית (שהציונות היא חלק ממנה) קובעת, כי לאומה חייבות להיות תרבות והיסטוריה ייחודיות, שהן המעניקות לה את משקלה הסגולי כחברה שוות זכויות במשפחת האומות. תהליך "התחייה הלאומית", יש לו דגם קבוע: קבוצה של אינטלקטואלים "מגלים" את האומה, מחיים את השפה הלאומית, מגדירים את ההיסטוריה הלאומית ותובעים בהתאמה את התביעות הפוליטיות המתבקשות: ריבונות, עצמאות וחירות. השאלה היא, כמובן, אם ההמונים אכן ייענו להתלהבות הזו, וכשלושן של התנועות הלאומיות בבילורוסיה או בסלובקיה, למשל, נבע מחוסר העניין של קבוצת הייעד הלאומית בזהות הלאומית שנקבעה למענן.

בשלב "התחייה הלאומית" נבנית ומתעצבת השפה הלאומית. זו יכולה להיות שפה ניכחדת, שכמעט ואין מדברים בה, או שפה הנמצאת בשימוש תושבי אזור מסויים, שנקבעת לאחר שיקולים מוגדרים כשפה הלאומית האוטנטית והטהורה. חלק בלתי-נפרד מתהליך התחייה הלאומית באירלנד היה גילוייה מחדש של השפה הגיילית, שכמעט וניכחדה.

גילוייה של הגיילית לא היה מקרי, ובוודאי לא תוצאה של הכרח היסטורי, אך המאבק הפוליטי בבריטניה, השלטת באירלנד, היה מלווה גם במלחמה בתרבות הבריטית, שבמהלך מאות שנות הכיבוש הבריטי הטביעה את חותמה על תושבי האי. האירים שמרו על מימד אחד של תרבות לאומית: הדת הקתולית, שהייתה גורם חשוב בהגדרת זהותם הנפרדת לעומת האנגלים והסקוטים. השפה הגיילית, לעומת זאת, נידחקה על-ידי האנגלים. במהלך הניסיון להגדיר מחדש את הזהות האירית הוחייתה, אומנם, השפה הגיילית, אך ההצלחה הייתה חלקית בלבד; שפת היוסיום של תושבי הרפובליקה האירית היא עדיין אנגלית – שפתו של המשעבד השנוא. גם התחייה הלאומית הוולית, שהחלה בראשית המאה וזכתה לתנופה בשנות השבעים, לוותה בנסיונות להחייאת השפה הוולשית – שוב, בהצלחה מוגבלת בלבד.

שפה לאומית כגורם מאחד ומפריד

חשיבותה של השפה הלאומית היא בכך, שהיא גורם מאחד ומפריד בעת ובעונה אחת. היא מאחדת את כל דוברי השפה, מגדירה אותם כקבוצה שקיומה טבעי, ואם לשפה זו יש גם מורשת ספרותית, הריה נעשית מייד נכס לאומי כהוכחה לגדולת-רוחה של האומה. אם הלאומיות המתעוררת כרוכה גם בדת, הרי שהשפה שבה כתובים כתבי-הקודש נטענת מייד במטען של קדושה כמו, למשל, הארמינית, שהיא שפת הכנסייה הארמנית, או האמהרית, שפתה של הכנסייה האתיופית. השפה היא הנכס המשותף לכל חברי האומה (אפילו אין הם מודעים עדיין לשייכותם לאומה) המורש מדור לדור, שקיומו הוא "טבעי": השפה היא הרי "שפת אם", ואת זאת אין לומדים אלא יונקים.

הפגנת מחאה של אירים
המאבק הפוליטי מלווה במאבק בתרבות הבריטית

במקביל לפונקציה המאחדת משמשת השפה גורם מפריד בין קהי לות: הגבול בין שתי שפות הוא גם הגבול בין שתי קהילות, הוא סימן זיהוי ברור וחד משמעי, הניתן ליישום על-ידי כל אחד מחברי הקהילה ללא צורך בעזרת מומחים.

אולם השפה הלאומית אינה נתון, אלא תוצר של מניפולציה. האידיאולוגיה הלאומית היא העושה את השפה למרכיב של זהות לאומית. כתוצאה מכך הופכת השפה לחלק מן המאבק הפוליטי, כשהטעינה הסמלית הרבה שהיא מקבלת מנקזת לתוכה רגשות עזים ומביאה, בסופו של דבר, לתהליכים המשנים לעיתים את השפה עצמה. כדי להבין את התפקיד, שממלאת השפה בתהליכי בנייתה של אומה ובסיכסוכים לאומיים, יש להבין, קודם כל, כי ביסודה של הלאומיות המודרנית קיימים שני צרכים בסיסיים: הצורך לבטא אחדות ולהפגינה במקום שלא הייתה קודם לכן והצורך להציג אותנטיות עמוקה יותר. הקשר בין השפה הלאומית לבין האחדות הקולקטיבית אינו דורש הסבר נוסף, ומתברר, כי השאיפה להצגת אותנטיות היא בעלת חשיבות רבה בתהליכי עיצובה של שפה לאומית ובשימושים הנעשים בה לצורך

מטרות פוליטיות מוגדרות. תהליכי "תחייה לאומית" – כמו אלה שהם זכרו כאן – מעוררים את הרושם כאילו האופציה העומדת בפני בוני האומה ומעצבי השפה היא אחת ויחידה: הגורמים הפעילים בתהליכי התחייה הלאומית חייבים ללכת "אחורה" ולגלות את השפה האמיתית של העם, זו שניכחה לחלוטין או כמעט וניכחה, ולהשיבה לחיים כביטוי לתהליך תחייתה המחודשת של האומה (שככזו, יש לזכור, לא הייתה קיימת מעולם אלא רק בפרשנותם המתאימה של בוני האומה, הנותנים פרשנות חדשה לעבר כדי שיתאים לתפישתם את ההיסטוריה). למעשה, מדובר בתהליך מודע של בחירה, המתבצע בהתאם למצאי הקיים ולצרכים המוגדרים והמפורשים של האחראיים על בנייתה (או על תחייתה) של האומה.

שפה לאומית אותנטית

יכן מוצאים את השפה הלאומית האותנטית? את זו ניתן למצוא לעיתים קרובות בשולי הקהילה, המיועדת לחזור ולהיות אומה המודעת לעצמה ולזהותה, שכן המרכז, כלומר הערים, מעמדות הביניים וכמובן המעמדות העליונים, "נוגעים" בהשפעות זרות והתבוללו בתרבות ה"זרה" השולטת. לדוגמה נראה את המצב ששרר בארץ ישראל ערב מרידת החשמונאים. העי לית החברתית, המרכז שבירושלים, היה חלק מן התרבות היוונית, ורק בשוליים, בכפרים הקטנים, כמו מודיעין, נשמרו המסורות הקדומות, הפולחן המסורתי והשפה הקשורה אליהם. דוגמה אחרת: ערב התחייה הלאומית בהונגריה הייתה הגרמנית

השפה השלטת בבודפשט, כשבדבלין דיברו אנגלית. המרכזים העירוניים, מרכזי המסחר והתרבות, אינם יכולים להתאים לצורכי מחייה האומה הנלחמים נגד ההשפעות ה"זרות", ואת מבוקשם הם מוצאים בכפרים נידחים, שם לא חדרה ההשפעה המבוללת של התרבות ה"זרה", שם ניתן עדיין למצוא את המוסיקה ואת הריקודים העממיים, את המאכלים העממיים, את המסורות ואת המינהגים, שבני העיר זנחו בשל מה שהפך רשנות הלאומית המחמירה הגדירה כאורה הכוזב של הקידמה המזויפת. האותנטי היה בשוליים, בעמקים נידחים: לשם יצאו האתנוגרפים והבלשנים המגויסים לבנייתה של האומה למצוא את המורשת האותנטית, שלא נוגעה ולא זוהמה.

המלחין בלה ברטוק יצא לכפרים לחפש את המוסיקה המדיארית הטהורה, ובכפרים הללו נמצאו גם דוברי ההונגרית, שבמהלך התחייה הלאומית ההונגרית במאה ה-19 שבה וכבשה את הערים במסע ניצחון, שהיה בו זמנן גם הסימן המובהק לתחייה הלאומית וגם לב ליבו של התהליך, אשר במהלכו שבה האומה המדיארית ותבעה לעצמה את מקומה בפסיפס האומות כיחידה שוות זכויות.

המקרה של האיטלקית היה שונה במקצת. מנהיגיה של התנועה לאיחוד איטליה עמדו אל מול פסיפס של נייבים איטלקיים שונים זה מזה. באיזה מהם לבחור כשפה המאחדת את האומה האיטלקית המתעצבת? בניב המדובר בפיאדמונט שבצפון? בניב הוונציאני – או בזה הנפוץ בסיציליה? או, אולי, בזה שמדברים בו תושבי אפוליה בדרום? האיטלקים יסדו את מדינתם המאוחדת ב-1861, אך היו משוכנעים כי איטליה הייתה קיימת כאומה מבחינה תרבותית ולשונית כ-900 שנה. ההכרזה על הניב הנהוג בטוסקאנה וברומא כשפה הארץית טלקית התיקנית הייתה החלטה פוליטית-תרבותית מודעת, שהגדירה את זו כאיטלקית האמיתית. חישובים שונים שנערכו העלו, כי בעת איחודה של איטליה דיברו 2.5 אחוזים בלבד

צילום: חנן גוטמן

האידיש קיימט גם היום... שייצגו פרשנות שונה לזהות לאומית מאבק בין שתי אופציות אותנטיות, שייצגו פרשנות שונה לזהות לאומית

מית לא הייתה מעולם שפתו האותנאית של העם, אפילו חלק נכבד ממורשתו הרוחנית נכתבה בשפה זו. המאבק ניטש איפוא בין שתי תפישות שונות של אותנטיות, שהתמקדו באידיש ובעברית.

החייאתה של העברית לא בישרה הקמתה לתחייה של שפה מתה, אלא הפיכתה של שפת-קודש לשפה חיה. אך היא לא הייתה דוגמה יחידה לנסיונות החייאתה של שפות קלאסיות, אם כי המקרה הזה הוא יוצא-דופן בהצלחתו. היוונית הייתה שפת-הקודש של הכנסייה היוונית האורתודוקסית, היורשת ההיסטורית של ביזנטיון, אשר שימרה את היוונים כקבוצה אתנית בעלת זהות מוגדרת ונבדלת. אך הלאומיות היוונית המודרנית, החילונית בתפישתה, ראתה לא בביזנטיון אלא ביוון הקלאסית, זו של הפילוסופים והמחזאים, את התקדים ההיסטורי, את "תור הזהב" שיש לחזור ולכוון: הלאס, ולא ביזנטיון, היה הדגם הרצוי (דגם שמזכיר את הציונות החילונית, אשר ביקשה בריבונות העברית הקדומה בארץ-ישראל את "תור הזהב"...) בניסיון לעצב את הזהות הלאומית היוונית על-פי המודל הקלאסי נעשו גם מאמצים לקרב את היוונית המדוברת למודל הקלאסי. נסיונות אלה חזרו ונישנו – אם כי בהצלחה מוגבלת בלבד. הניסיון האחרון בוצע בתקופת שלטון הקולונלים ביוון (1967-1974), אלא שניסיון זה, כקודמיו, לא הצליח אלא ליצור פער בין השפה התיקנית, הרשמית, לבין השפה המדוברת: אל מול האותנטיות ההיסטורית ניצבה האריתמטיקה של השפה המדוברת, והפער, התברר, היה גדול מדי.

שלטון הקולונלים ביוון, 1967-1974
הניסיון להחיות את היוונית הקלאסית – נכשל

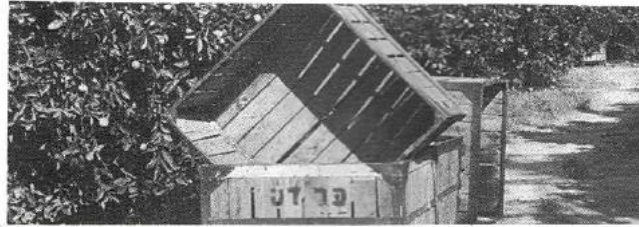
כידוע, העברית היא שניצחה. המאבק בין האידיש לבין העברית היה מאבק בין שתי אופציות אותנטיות, שייצגו כל אחת פרשנות שונה לזהות לאומית. האידיש הייתה, אומנם, שפתו של העם הפשוט – ומבחינה זאת שפה אותנטית חיה וקיימת. העברית הייתה שפת הקודש, ומה שיותר חשוב – שפה שהציגה את הניתוק הגמור מן הגלות ומן השטייטל במזרח-אירופה. החזרה לארץ-ישראל ומחיקת הגלות מן הקיום הלאומי המתחדש חייבו להפוך את העברית לאופציה האותנטית המתאימה. המיטען ההיסטורי של העברית כשפת העם הישוב בארצו התאים היטב לצרכיה של התנועה הלאומית, שביקשה לקומם מחדש את הלאום בטרטוריה הלאומית העתיקה. האידיש, לעומת זאת, הייתה האופציה האותנטית של הארץ-טונומיסטים היהודים (כמו ה"בונד") הסוציאליסטיים, אשר ביקשו אוטונומיה מיהודית לקיבוץ היהודי במזרח-אירופה. לגביהם הייתה האידיש, שפתו של העם הפשוט, הביטוי המושלם לזהותו התרבותית של העם היהודי בין הוויסלה לבין הוולגה, זה שבשמו ולמענו ביקשו אוטונומיה תרבותית (אך לא ריבונות מדינית). הארמית, שפת היום-יום בארץ-ישראל בשלהי בית שני והשפה, שבה נכתב התלמוד, לא הועלתה מעולם כאופציה: דחייתה של האידיש חייבה אימוצה של שפה אותנטית, אך האר-

מתושבי המדינה, שזה עתה נוסדה, בשפה שהוכרזה כאיטלקית. חישוב אחר, נדיב יותר, מעלה, כי 12.5 אחוז בלבד מן האיטלקים דיברו באותה עת איטלקית. כך או כך – מיעוט זעיר בלבד מן האוכלוסייה דיבר איטלקית! השאר היו צריכים ללמוד את השפה, שהייתה, לכאורה, שפת אימם המשותפת. כאן ניתן תפקיד חשוב לבתי-הספר, לעיתונות הלאומית וכמובן – כמו בצרפת – לקסרק'טיני הצבא, שם למדו הטרונים מאזריה השונים של המדינה את שפתם הלאומית.

לפני מעצבי התרבות הלאומית עמדו כמה אופציות, שכולן יכלו להיות מוצגות כאותנטיות ולכן כמתאימות לענות על הדרישה היסודית. לפני מובילי התחייה הלאומית היהודית במזרח-אירופה, למשל, עמדו שתי אפשרויות: האחת הייתה אידיש, שפתם של המוני העם היהודי (פירוש המילה הוא פשוט "יהודית" – שפתם של היהודים...); זו השפה שדיברו בה טוביה החולב או מוטל בן פייסי החזן בעיירה היהודית הקטנה בגליציה או ברוסיה הלבנה. היהודי המתבולל דיבר גרמנית או רוסית – בהתאם לשפה הדומיננטית באזור שבו התגורר. העם הפשוט – משאת נפשה של התנועה הלאומית בהיותו הביטוי לטוהר ולתוס, שלא זוהמו בהשפעות זרות – היה לו השפה, שיכלה להיעשות בנקל למכשיר רב-עוצמה להקרנת אותנטיות. אך,

שפה לאומית וקונפליקטים לאומיים

לקונפליקטים לאומיים הייתה השפעה מרחיקת-לכת על השפה הלאומית בעיקר באותם מקרים, שבהם הקונפליקט הוא בין שתי קבוצות לאומיות, אשר במקור הייתה להם שפה כמעט זהה. הסרבים והקרואטים, למשל, דוברים, למעשה, אותה שפה (שיש המכנים אותה בהתאם סרבו-קראטית), אולם הסרבים האורתודוקסים משתמשים בכתב הקירילי, בעוד הקרואטים הקתולים משתמשים בכתב הלטיני. הכתב הוא המפריד כאן בין שתי הקבוצות, כשפוצתו היא המסמנת את ההשתייכות לקבוצה לאומית זו או אחרת. אולם כאן לא נעשו שתי השפות לחלק מן המאבק הפוליטי בין שתי הזהויות הלאומיות. בהודו, לעומת זאת, היה לקונפליקט הפוליטי בין ההינדים לבין המוסלמים בצפון היבשת (שהביא, בסופו של דבר, לחלוקתה לשתי מדינות – פקיסטן המוסלמית והודו בעל הרוב ההינדי) השפעות מרחיקות-לכת על השפות המתאמות: ההינדית, שפתה של האוכלוסייה ההינדית, והאורדו – שפתם של המוסלמים. קודם לקונפליקט הפוליטי היה ההבדל בין שתי השפות מיזערי, כשהמפריד היה – כמו בין הסרבית לבין הקרואטית – הכתב; השפה המדוברת הייתה זהה כמעט לחלוטין. עם התפרצות הקונפליקט הפוליטי נעשו שתי השפות לנושאות-הדגל במאמץ להדגיש את הזהות הלאומית הנפרדת של כל אחת משתי הקבוצות. והדבר בא לידי ביטוי במאמץ המודע "לטהר" כל אחת משתי השפות מאותם יסודות, שלא התאימו לתפישה האידיאולוגית. כחלק ממאמצים אלה "טוהרה" ההינדי דת ממלים פרסיות וערביות, תוך כדי הישענות גוברת והולכת על הסקסרית כמודל הרצוי, בעוד האורדו

הפרדס...
סמל ההווה העברית גדל בפרדס – מלה שאולה מפרסית
צילום: מיכאל צופתי

כאלה הפוגעים בטוהר הרצוי. האקדמיה ללשון העברית בישראל, למשל, פועלת בהתמדה להחליף ביטויים בין-לאומיים בביטויים עבריים מתאימים. התהליך הוא מורכב, והשאלה, מדוע המקול הצליח לדחוק את רגלי הפטי-פון אך הטלפון ממשיך להיות נושא כאוב, היא נושא מעניין בזכות עצמו, שצריך להידון בכלים אחרים. השאיפה לטהר את השפה מכל היסודות הזרים היא בעייתית, כיוון ששפה היא מבנה מורכב ומורכב, ומה שהיו פעם מלים זרות נעשה במרוצת השימוש בהן לחלק בלתי-נפרד מן השפה. כאן מתעוררת שאלה מה יותר אותנטי – מלה זרה, שהתאזרחה בשפה ונעשתה לחלק בלתי-נפרד ממנה, או מלה חדשה, הבנויה על-פי כל כללי השפה, ללא הישענות על מקורות זרים – אך כולה סינתטית. פרייהדר, אותו סמל מובהק של ההווה העברית-ילידית בארץ-ישראל, גדל בפרדס – מלה פרסית שנתאזרה בעברית (ובשפות רבות אחרות, למשל, גן-העדן האנגלי, paradise, מקורו גם הוא באותו מקור פרסי...); השחרחוק, שהציע בניהודה במקום הטלפון, נשמע, אולי, עברי לחלוטין, אך הדגם הוא דווקא גרמני: השחרחוק הוא תרגום עברי מדויק של ה-Frensprecher הגרמני. המאמצים המודעים לטהר שפות לאומיות מהשפעות זרות – חלקן בינלאומיות ומקובלות – הוא מרכיב חשוב במאמץ לגבש זהות לאומית טהורה. הנאצים, מתברר, לא נכשלו לחלוטין במאמץ לעצב זהות גרמנית טהורה על-פי הדגם המעוות שלהם. במהלך 12 השנים ששלטו בגרמניה עשו מאמץ מודע להרחיק מן השפה

טיהור השפה כחלק מיצירת תרבות לאומית

הדוגמה האחרונה מלמדת, כי באותם מקרים, שבהם אין הבדל לשוני בין שתי קבוצות, נוצר הבדל כזה כתוצאה מפעולה מודעת של גורמים מעוניינים הפועלים בשמו של העניין הלאומי. טיהורן של ההינדים ושל האורדו מן היסודות ה"זרים" – אלה שהוגדרו ככאלה בהתאם לנסיבות המסוימות של הסיכסוך – הוא דוגמה לפעולת העיקרון, שלפיו טיהורה של השפה הוא חלק מתהליך יצירתה של תרבות לאומית טהורה. אולם טיהורה של השפה אינו חייב להיות דווקא תוצאה של סיכסוך בין שתי קבוצות הדוברות שפה זהה או קרובה. עיקרון זה הוא כללי, וכל שפה שזכתה למעמד של שפה לאומית וככזו לכלי לביטוי הזהות הלאומית המיוחדת והייחודית, יש לה מנגנונים משלה לשמור על טוהרה של השפה ולמנוע חדירתם של יסודות זרים,

בן-גוריון בקרב חיילים

הדישה לעברת שמות – כחלק מן המאמץ לעצב זהות עברית

הגרמנית יסודות "זרים" ולהחליפם במיבנים גרמניים טהורים. חלקם נעשה חלק מן השפה הגרמנית מבלי שהמשתמשים יודעים, כי הנאצים דאגו להחדיר מושגים ומיבנים אלה לשפה.

השאיפה לטוהר היא חלק מן המאמץ, שעושה הלאומיות המודרנית לעצב זהות לאומית ייחודית שתהיה ביטוי ישיר וחד-משמעי לייחודה של הקבוצה הלאומית. המאבק על הטוהר ניטש בראש ובראשונה בזירת השפה הלאומית, שהיא המאפיין הראשון במעלה של הזהות הלאומית הייחודית. אך ביטוייה של שאיפה זאת נראים גם בזירות אחרות, כמו למשל, בשמות. במאמץ לעצב זהות עברית נעשה בישראל מאמץ מודע לעברת שמות, כשבן-גוריון לקח חלק פעיל בכך: ב-1948, בשיבה חגיגית של המטה הכללי של צה"ל, החליפו החברים את שמות המשפחה שלהם בשמות עבריים כשרים למהדרין. עברות השמות היה חלק מן המאבק בגולה ובסימניה השונים, אך השאיפה לעבריות בכל מחיר הגיעה לעיתים לשיאים אבסורדיים. ב-1951, למשל, הציעו בחיפה להחליף את כל שמות הרחובות שאינם עבריים. האבסורד התברר, כשאחד מחברי ועדת השמות הצביע על כך, שיהיה גם צורך להחליף את שמו של "רחוב בייא-ליק", אשר הנציח בחיפה ובערים אחרות את זיכרו של משורר התחייה

אתא'תורכ (מרכז), אבי תורכיה המודרנית
הזהות הלאומית הופרדה בניתוח מכאיב
מן הזהות המוסלמית

מית תורכית וכחלק מתהליך המודרניזציה של תורכיה נטש אתא'תורכ, אבי תורכיה המודרנית, את האלף בית הערבי ואימץ את האלף בית הלטיני. לפעולה רדיקלית זו הייתה משמעות ברורה: הזהות הלאומית התורכית הופרדה בניתוח מכאיב מן הזהות המוסלמית, שאלה הייתה קשורה קודם לכן – ובה בעת "נפתחה" תורכיה למערב. אך בו בזמן נעשה מאמץ מודע לשמור על טוהר השפה התורכית. מבחינת האלף בית הייתה הבעייה חמורה פחות: הרי האלף בית הערבי לא היה אותנטי, אלא שאול, ואם יש כבר לבחור בין דגמים שאולים, הרי הדגם המודרני הוא שהיה עדיף. אלא מה לעשות, למשל, בשאלת המונחים הטכנולוגיים המערביים? אם יוכרוזו אלה כחלק מן השפה, ייפגם טוהרה של השפה; אם יידחו ויוחלפו על-ידי מונחים תורכיים מתאימים – תיפגע השאיפה למודרניזציה. הפיתרון התורכיה היה לנסות ולאכול את העוגה ובה בעת להשאירה, כשהכלי שאיפשר זאת היה "תיאוריית השמש הגדולה", אשר פותחה בתורכיה ובמרכז ניצבה הטענה הפשטנית, שהתורכית היא אם כל השפות הקיימות. התשובה המתבקשת הייתה, אם כך, שאין מלים זרות; כל אלה אינן אלא מלים תורכיות במקורן, שאומצו על-ידי שפות אחרות כך ששילובן המחדש בתורכית המודרנית אין פירושו אלא החזרתם של הבנים האובדים הביתה... בתורכיה נפתרה הבעייה באופן פשוט ביותר: הזר הוכרז כאותנטי, הפשרה הוצגה כניצחון הסופי של השפה הלאומית. בארצות אחרות נמשכים התהליכים הסותרים: מחד גיסא, המאמץ לשמור על הטוהר באמצעות החלפת מונחים זרים, ומאידך גיסא – חדירתם הנמשכת של מלים ושל ביטויים זרים, בעיקר מאנגלית-אמריקנית, לשפה המדוברת ומשם לספרות. במקביל חופרים ארכיאולוגיים לארמיות בחיפוש אחר שפות אותנטיות, שתמשנה את הקבוצות הלאומיות שהם מבקשים ליצור.

● ● ● ●